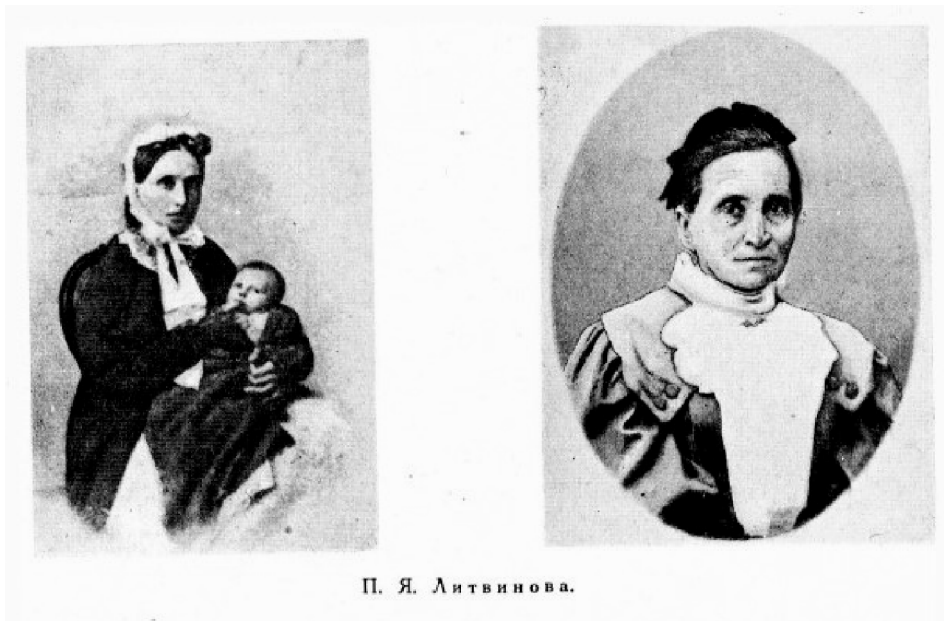

**ПЕЛАГЕЯ ЛИТВИНОВА-БАРТОШ – ДОСЛІДНИК
НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ СІВЕРЩИНИ**

На сьогодні ім'я педагога, етнографа і фольклориста Пелагеї Яківни Литвинової-Бартош (1833-1904) ховається в тіні більш відомих постатей вітчизняної науки. Втім на межі XIX і XX століть її наукові розвідки публікували провідні часописи, вона була членом-кореспондентом Паризького антропологічного товариства та дійсним членом Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. М.С. Грушевський поставив її в ряд важливих репрезентантів української етнографії [5, с.3], академік М.П. Василенко зазначав, що вона «не була рядовою людиною», а її діяльність «як етнографа та публіциста не зминула без сліду для науки та суспільства» [2, с.200].

Відразу по смерті П.Я. Литвинової-Бартош у 1904 році з'явилася невеличка замітка М.П. Василенка про неї в газеті «Киевские отклики» та некролог, написаний М.С. Грушевським [5]. Пізніше М.П. Василенко почав писати про цю дослідницю статтю для журналу «Киевская старина», але вона залишилася незавершеною, як і розвідка відомого фольклориста та етнографа О.Н. Малинки про неї. Лише в 1926 році етнограф і мистецтвознавець Є.Г. Спаська, отримавши від дочки П.Я. Литвинової-Бартош особистий архів дослідниці, почала працю-

вати над її науковою біографією, яка вийшла в 1928 році в «Етнографічному віснику» [12]. Післямову до розвідки підготував М.П. Василенко, який поділився спогадами про дослідницю та вказав на її значущість для української етнографії. У цьому ж році вийшли спогади про глухівську дослідницю О.Н. Малинки [11].

У радянські часи ім'я П. Литвинової-Бартош опинилося в цілковитому забутті, яке перервалося лише наприкінці століття в незалежній Україні. Світ побачила низка робіт про неї, зокрема, невелика за обсягом розвідка Є.С. Шудрі про листування П. Литвинової з Ф. Вовком, спогади онуки дослідниці В.О. Литвинової-Соловійової, статті Н.О. Зайцевої, В.К. Борисенко, С.В. П'ятаченка, краєзнавчі нариси В.В. Терлецького. Втім узагальнюючого дослідження про науковий доробок П. Я. Литвинової-Бартош так і не з'явилося, а її праці, розпорошені по різних виданнях того часу, з тих пір не перевидавались.

Метою нашої розвідки є окреслення кола етнографічних і фольклористичних зацікавлень П. Я. Литвинової-Бартош.

Народилася майбутня дослідниця й педагог на хуторі Теробені поблизу села Землянка на Глухівщині. Після навчання в Москві, проживання в Києві, вона повернулася до с. Землянка, де учителювала та писала на місцевому матеріалі статті етнографічного змісту, які друкувалися в наукових виданнях того часу. Активно листувалася з відомими науковцями М.В. Лисенком, М.П. Старицьким, О.В. Марковичем, Б.Д. Грінченком, Ф.К. Вовком та іншими.

Під впливом передової київської інтелігенції П.Я. Литвинова-Бартош починає займатися громадською діяльністю та переймається ідеями про захист прав жінок. У 1874 році вона пише тези доповіді про «жіноче питання», де закликає до надання жінкам усебічної освіти та можливості працювати нарівні з чоловіками. У цей же час вона починає займатися педагогічною діяльністю, отримує свідоцтво домашнього вчителя та працює в притулку для дітей робітників і селян при жіночому товаристві, відкриває приватну школу. Для цієї школи вона під впливом підручника К.Д. Ушинського пише абетку («Азбука для народних шкіл. Составлена по звуковому способу для наглядного обучения», 1877). Оскільки за її спостереженням російські абетки важко сприймаються українськими дітьми, вона намагається скласти її за звуковим принципом, уникаючи суто російських мовних рис та слів, не зрозумілих українському школяреві. Відповідно до методу

К.Д. Ушинського авторка вважає, що й діти простих селян, і діти багатих поміщиків мають вчитися за однією програмою.

Ще мешкаючи в Києві, Пелагея Литвинова-Бартош захопилася збиранням візерунків народної вишивки й потім понад тридцять років збирала народний орнамент, змальовувала візерунки вишивок, ткацтва, малюнки на кахлях, керамічних виробах, дереві, писанках, рушниках, скатертинах. Зразком для неї стало видання Олени Пчілки «Украинский народный орнамент», до якого однак у неї були критичні зауваження, які вона висловила в листуванні з Ф.К. Вовком. Зразки орнаментики вона шукала не лише на Глухівщині, а і Кролевецькому, Конотопському, Новгород-Сіверському та Стародубському повітах.

Дослідницею були видані «Русские народные узоры, вып. 1: Малорусские узоры Черниговской и Полтавской губернии» (К., 1877), «Южно-русский народный орнамент, вып. 1: Черниговской губернии Глуховский уезд: Узоры, вышиванья, тканья и рисованья» (К., 1878, 2-ге вид., 1899); «Южно-русский народный орнамент, вып. 2: Черниговская губерния (уезды: Конотопский, Кролевецкий, Новгород-Северский и Стародубский)» (Х., 1902), «Сборник народных русских узоров для женских рукоделий» (К., 1879). О.Н. Малинка писав про це її наукове захоплення: «Зустріне на вулиці чи на базарі в Глухові дівку в гарно вишиваній сорочці або в красивій плахті, спинить її: «Почекай на хвилинку», розгляне візерунок, змалює й іде далі, а дівка стоїть та оглядається на кумедну панію» [11, с.205]. Ця любов до народного вбрання була тим більш особливою, що сама П.Я. Литвинова-Бартош, як зізнавалася в листуванні з Ф.К. Вовком, «ніколи в житті не носила нічого з малоросійського вбрання. Спершу не дозволяли нам опікуни, а потім забороняв мені чоловік» [14, с.114].

Усі свої етнографічні, історичні, фольклористичні та мистецтвознавчі інтереси дослідниця зосередила на регіональному аспекті вивчення народної культури. У листі до Ф.К. Вовка вона писала: «Я ж у свої 63 роки й в сільській глушині ніяк не можу відстати від усілякої літератури та дещо пописую зараз, переважно малоросійську етнографію, величезний письмовий матеріал не знаю, куди можна подіти, адже в Києві майже ніколи не буваю» [14, с.108]. Працювала вона над статистично-економічним описом сіл Землянка й Богданів, досліджувала домашні промисли селян, народну агротехніку та інші історико-етнографічні аспекти, які висвітлила в наступних працях: «Еще о старинных трактах или дорогах в Южной России» (1883), «Народные

форми землевладення» (1891), «Нужны ли сельские магазины» (1891), «Сельскохозяйственная жизнь в России» (1898), «Испольщина» (1896), «К истории оспопрививания в Малороссии» (1904), «Олійниця у селі Землянці Глухівського повіту на Чернігівщині» (Львів, 1905).

В останній розвідці дослідниця описує традиційний спосіб збивання олії ручними олійницями, які на той час уже виходили з ужитку. «Багато вже усякої старовини згинуло на Україні, – пише П.Я. Литвинова-Бартош, – і не згадать тепер, як що діялось, які де були первісні пристрої задля різної роботи. Розповсюдились усякі кінні, водяні, парові – механічні – пристрої, тільки де-не-де по глухих селах zostалися пристрої саморучні, як то: олійниці, круподерні і т.і., та й ті мають незабаром згинуть. Отже ж подаю тут відомості про олійницю, котра ще вдержалась у нашому селі» [9, с.83]. До статті дослідниця подає одинадцять малюнків, на яких вона замалювала ручну та ножну ступу, план олійниці, прес, ківш та інші частини та пристрої олійниці.

Зображенню традиційного способу життя дрібнопомісного українського панства присвячені розвідки «Старосветские помещики, только не Гоголевские» (1875), «Граф и его семья или повествование о том, как живут иные мелкопоместные малороссийские дворяне» (1881) та «Очерк из жизни старосветских помещиков» (1902). Останній нарис заснований на сімейних спогадах близької родини – сімействі поміщиків Лихошерстових, які були опікунами неповнолітніх сестер Бартош – Пелагеї (Поліньки) і Марії. Глава сімейства, відставний офіцер, був, до речі, свідомо й послідовно україномовним. Оповідь має виразні ознаки художнього твору і може бути визначена, як повість. У ній ідеться про історію кохання, одруження та подальше сімейного життя згаданого сімейства, описуються особливості поміщицького побуту першої половини ХІХ століття, житла, одягу, кухні, розваг і дозвілля. Згадуються народні свята та назви окремих народних пісень або їх фрагментів. За словами авторки, розповідь містить «такі риси з життя малоросійського панства, яких тепер уже не зустрінеш і які знаходимо лиш у повістях Гоголя» [10, с.176], очевидно більшою мірою маючи на увазі повість М. Гоголя «Старосвітські поміщики». Автобіографічними подробицями наповнені твори «За что возненавидел меня муж мой» та «Захолустье», про проблеми з публікацією яких згадує Ївга Спаська [12, с.174].

Гоголівський сюжет про подорож козака до цариці з колективним проханням від громади з'являється в замітці «Как

землянці втратили свою «вольницю». У ній дослідниця згадує давню норму звичаєвого права: «вільницю» – орні, сінокосні чи засаджені лісом землі, які належали громаді, і наводить місцеві перекази про те, як мешканці села Землянка втратили свою вільницю, яку захопив місцевий поміщик Забіла. Тоді землянці відрядили односельця, козака Тимофія Чубуна до цариці в «Питенбурх», якого там «самодражниця Катерина» й «Потьомка» обдурили, спокусившись подарованими паном Забілою конями. Другий наведений переказ торкається продовження історії з «вільницею», половину якої спадкоємець попереднього пана вирішив повернути землянцям, але ті відмовилися від половини, гадаючи, що це цар нарешті віддав їм усю землю, а пани хочуть обдурити. Тож пан продав ці землі в казну, а землянці таким чином втратили свою «вільницю».

Про особливості народних вірувань та звичаїв йдеться в статтях: «Криница – богиня плодороддя у северян» (1884), «Как сажали в старину людей старых на лубок» (1885), «Закрутки и заломы» (1899). У першій замітці дослідниця вказує на існування народних вірувань в особливий вид духів, схожий із русалками, – криниць. Криниці живуть лише в джерелах, а там де немає джерел, там немає і цих криниць, хоча русалки там можуть бути. І в якості паралелі до цих вірувань дослідниця наводить народну легенду про перетворення дівчини на квітку – водяну лілію.

У замітці про закрутки йдеться про особливий вид народної магії, який, як зазначає П. Я. Литвинова-Бартош, «і до цього часу вселяє немалий страх простому сільському люду» [7, с. 139]. Дослідниця наводить записану нею від селян із села Землянки розповідь про те, як у 1820-х роках місцевий священник на прохання поміщика Бартоша служив на леваді молебень та «виривав хрестом закрутку», начебто зроблену місцевою селянкою, у якої від цього стався напад «падучої», «покорчило руки й ноги», і «вона жила калікою до своєї смерті». Дослідниця замалювала кілька бачених нею «закруток» і «заломів», а також записала пояснення до них від «знаючої» людини – місцевого козака, шістдесятирічного Миколи Сірика, який отримав свої знання і вміння виривати та «відшептувати» закрутки й заломів від старого козака Романа Голуба.

Допис «Как сажали в старину людей старых на лубок», як зазначає М.С. Грушевський, «через непорозуміння останніми роками був причиною дуже завзятої полеміки, бо на його підставі звичай

забивання старих людей прийнято за сучасний» [5, с.3] У ньому П.Я. Литвинова-Бартош повідомляє про давній звичай «людей старих, які не подавали надії на життя, які були тягарем собі та іншим, вивозили взимку в глушину й опускали в глибокий яр, а щоби під час спуску не могли розбитися чи затриматися на схилі, їх саджали на луб, на якому вони, мов на санях, доходили до дна яру. Звідси і вираз: «садовити на лубок» чи «пора його на лубок» [8, с.354]. На підтвердження цього звичаю дослідниця наводить два перекази. Перший – про безжальну пані, яка вигнала взимку стареньку жінку-прислугу зі свого двору назад її хати-пустки, де вона й замерзла – не несе в собі видимого зв'язку зі згаданим архаїчним звичаєм. Другий наведений переказ має етіологічний характер і пояснює причини відмови від архаїчного звичаю «садовити на лубок» повчальною розповіддю про те, як сини відмовилися виконувати волю громади і приховали старенького батька, котрий дав їм цінну пораду, як отримати гарний врожай у несприятливий рік. Дізнавшись, хто дав синам таку пораду, громада з почесною вийняла діда з ями й заборонила старих людей «саджати на лубок».

На підтвердження поширення переказів на цю тему схожу народну оповідку з Черкащини опублікував Б.Д. Грінченко в 1895 році під назвою «Син батька на лубку вивозив». Він же передрукував опублікований у 1852 році О.В. Шишацьким-Іллічем переказ «Лубок», зафіксований на Чернігівщині. Два перекази з Харківщини були опубліковані в 1901 році в журналі «Этнографическое обозрение» під заголовком «Выбрасывание стариков и старух». У 1907 році І.С. Абрамов помістив запис переказу з Воронежа Глухівського повіту під назвою «Как перестали убивать стариков» у журналі «Живая старина» за 1907 рік.

У 1902 році «Енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона» навів інформацію, подану в замітці П.Я. Литвинової-Бартош, у статті «Убийство стариков и детей», зазначаючи, що «в недалекому минулому цей звичай практикувався в Малоросії» [13, с.403]. Ця публікація викликала негативний резонанс в Україні, й редакція часопису «Киевская старина» в 1902 році виступила зі спростуванням, зазначаючи, що «така форма повідомлення в «Енциклопедичному словнику» дала привід багатьом із наших земляків обуритися тим наклепом, який зведений на малоросійський народ у його сучасному культурному стані» [4, с.93] і що насправді дослідниця зафіксувала

лише народний переказ про старовину, «не прив'язаний ні до місця, ні до часу» [4, с.94]. За два роки цей журнал знову повернувся до даної теми, оскільки резонанс не вщухав і з'являлися нові публікації в пресі, автори яких «рішуче відкидають існування звичаю убивати старих людей у сучасній Малоросії» [3, с.24]. Підсумовуючи докази, автор наводить низку пояснень історичного й етнографічного характеру, заснованих на існуванні стійкого виразу «на саночки посадовить», що є відголоском давньоруського звичаю проводити померлих в останню путь на санях не лише взимку, а і влітку. Сучасні фольклорні записи із Сумщини вказують на те, що народні перекази про те, чому старих людей перестали «садовити на лубок», подекуди зустрічаються й понині.

Найзначнішим етнографічним успіхом П.Я. Литвинової-Бартош стала її праця «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині» (1900), надрукована у Львові за сприяння Ф.К. Вовка і яку високо оцінили провідні вчені того часу [6]. У листі до Ф.К. Вовка вона дякує йому за те, що її записи «Ви переклали нашою мовою, а не львівським наріччям» [14, с. 112].

Розлогий опис весілля займає сто сторінок, містить детальний огляд 25 важливих актів весільного дійства, а саме: *допитки, сватання, розгляди, заручини або хустки, запоїни, єднання попа й огласи, змовини, коровай, покраса, чоботи, запрошування на весілля, дівич-вечір, печогладина, неділя вінчання в церкві, скриня, відвезення віка, зустріч поїзда, продаж молодой, перекори, сорока, жертва золотці, потороч, циганичина, одводини.*

До опису весілля додані власноруч змальовані дослідницею ритуальні речі, які супроводжують традиційне весілля: *коровай, вильце, шишки, ціпок, канчук.* До певних етапів весільної драми подано відповідні пісні, яких налічується 250 зразків. Народні весільні пісні становлять найбільшу цінність цієї праці. Основною їх темою є змалювання туги за своєю родиною; у багатьох із них є звертання до рідної матері, до родини. Не позбавлене весілля й сороміцьких пісень, які також потрапили в опис весілля.

Дослідниця вказує, що весілля і вінчання – це різні за значенням акти, основним же є весілля: «І в нас, як і скрізь на Україні, – весілля одне, а вінчання друге. Буває, що люди живуть не вінчавшись, на віру, відбувши потихеньку хоч малесеньке весілля, не відбувши ж весілля, не можна жити в парі, хоча б люди й повінчались» [6, с.70]. Окремо

виділено й детально описано звичай «життя на віру», як називали невінчаний шлюб «між людьми, що не можуть через що-небудь звінчатися по закону» [6, с.171].

Деякі свої етнографічні розвідки П.Я. Литвинова-Бартош за сприянням Ф.К. Вовка опублікувала в тогочасних паризьких етнографічних виданнях. Низку фольклорних записів, здійснених на Глухівщині, дослідниця передала для публікації О.Н. Малинці, який надрукував їх без зазначення авторства у своєму «Сборнику материалов по малорусскому фольклору» (1902). Долучилася дослідниця й до поповнення колекцій Російського Географічного товариства в Києві та Петербурзі, Політехнічного й Кустарного музеїв у Москві. До словника, який уклала редакція журналу «Киевская старина» і який видав Б.Д. Грінченко, вона надіслала 200 українських слів.

Чимало її записів залишилося неопублікованими і зберігаються у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України, Інституту археології НАН України та Національного музею історії України.

«Здається, немає такої галузі народної культури, яку б поминула увагою у своїх численних розвідках П.Я. Литвинова-Бартош», – слушно зазначає В.К. Борисенко [1, с.66]. Усе її життя було боротьбою з обставинами і прагненням до виконання глибоко усвідомленої народознавчої місії. «Усією своєю любов'ю до Малоросії й науки взагалі, – зазначала вона, – я зобов'язана виконанню батьківського бажання – виховати своїх дівчаток так, як би він хотів виховати своїх синів, якщо б їх мав» [14, с. 114]. Ентузіазм талановитої збирачки й дослідниці народних скарбів Сіверщини, помножений на енергійність та любов до рідного краю, явив гідний подиву науковий подвиг, вартий належного пошанування та доброї згадки.

Література

1. Борисенко В. К. Пелагея Литвинова-Бартош. Доля народознавця / В. Борисенко // Українки в історії : наукове видання / ред. В. К. Борисенко. – К. : Либідь, 2004. – 328 с.
2. Василенко М. П. П. Я. Литвинова (післямова до статті І. Спаської) / М. П. Василенко // Етнографічний вісник. – 1928. – Книга 7. – С. 200-203.
3. В.П. Еще об убийстве стариков // Киевская старина. – 1904. – Т.4. – С.23-25.

4. В.П. К вопросу об убийстве стариков // Киевская старина. – 1902. – Т.2. – С.93-94.
5. Грушевський М. С. П. Литвинова-Бартош (некролог) / М. С. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1904. – Т. 62.– Кн. 6. – С.3.
6. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині / П. Я. Литвинова-Бартош // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. 3. – С.70-173.
7. Литвинова П. Закрутки и заломы // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – № 3. – С.139-141.
8. Литвинова П. Как сажали в старину людей старых на лубок. – Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – № 6. – С.354-356.
9. Литвинова-Бартош П. Олійниця у селі Землянці Глуховського повіту на Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1905. – Т. 6. –С.83-88.
10. Литвинова П. Очерк из жизни старосветских помещиков // Киевская старина. –1904. – Т. 85. – № 5. – С.176-212.
11. Малинка О. Мої спогади про П. Я. Литвинову / О.Малинка // Етнографічний вісник. – 1928. – Книга 7. – С. 204-206.
12. Спаська І. Пелагея Яковівна Литвинова: Нарис її життя та праці за її рукописами та родинними документами / І. Спаська // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн.7. – С.168-199.
13. Ш-г Л. Убийство стариков и детей // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – 1902. – Т. 34. – С.402-404.
14. Шудря Є. З життєпису дослідниці українських старожитностей ХІХ століття (Листування П.Литвинової з Ф.Вовком) // Народна творчість та етнографія. – 1999. – № 5-6. – С. 106-115.